

УДК 94(483)

Інна Боровська

ВПЛИВ ІДЕЙ РОМАНТИЗМУ НА ІСТОРИЧНУ КОНЦЕПЦІЮ ТОМАСА КАРЛЕЙЛЯ (1795–1881)

У статті аналізуються особливості впливу ідей романтизму на розвиток англійської історіографії першої половини XIX століття на прикладі творчої спадщини видатного історика, філософа, письменника Томаса Карлейля (1795–1881).

Ключові слова: вігі, героїзація, концепція, революція, романтизм, терор, торі, філософія.

У першій половині XIX століття історична думка та історична наука розвивалися в нових, відмінних від “віку Просвітництва” умовах. Системні зміни, що відбулись в Європі, стали каталізатором появи актуальних ідей філософських доктрин та історичних концепцій. Велика французька революція знищила “старий” порядок, завдала також сильних ударів по феодализму в багатьох європейських країнах. Промислова революція, яка розпочалася в кінці XVIII ст. в Англії, а пізніше у ряді інших країн вперше створила адекватну капіталізму технічну базу. Тому, не дивлячись на тимчасове політичне торжество дворянсько-феодальної реакції, в Європі відбувався процес формування індустріального суспільства.

Оскільки в деяких країнах не були повністю вирішені завдання буржуазних перетворень і йшла боротьба за їх здійснення, буржуазія залишалася значною силою суспільного прогресу. Переважаючою формою її політичної теорії і практики став буржуазний лібералізм різних відтінків. Революція збагатила думку реальним історичним досвідом; на очах одного покоління рушилися багатовікові монархії, змінювалися кордони держав, стрімко підносилися і терпіли поразку політичні партії.

У цих нових історичних реаліях, в основному, хоча і далеко не повністю, вичерпав себе просвітницький напрям суспільної думки. З початком століття в європейській культурі поступово утвердилася нова суперечлива за змістом ідейна і художня течія – романтизм. Світоглядною основою романтичної історіографії стала німецька класична філософія: праці І. Канта, Г. Гердера, Й. Фіхте, Г. Гегеля. Подіями, котрі найбільше привертали увагу істориків і громадськості були французька революція і численні війни в Європі, котрі дивним чином переплели ідеї свободи, національності, державності. Так само й романтичні візії минулого, відбиваючи політичні реалії тогочасної епохи, значно відрізнялися за ідейним та теоретичним змістом [2, с.116].

У цьому ідейному потоці сформувався романтичний напрям в історіографії, що займав переважаючі позиції до XIX століття. Термін “романтизм” впроваджують його перші представники – німецькі романтики. Він проник у всі сфери художньої творчості, здійснив сильний вплив на суспільну думку та науки про суспільство.

Романтичний канон історіописання (при всій різноманітності індивідуальних підходів) мав спільну платформу: він протиставляв раціоналізму просвітництва провіденційне напівмістичне бачення історії, думку про первинність віри, духовності, інтуїції і почуття над розумом. Загальний погляд на минуле зміщувався з універсального соціуму на окремі спільноти, передусім, етнічні, соціальні, об’єднані особливими культурно-психологічними рисами. Пошук внутрішньо-спільнотного “духу” в минулих епохах перетворився на головну мету істориків. Усі суспільні інституції вважалися наслідком творчої активності ірраціонального духу. Романтична візія “витягала” з минулого, насамперед, приховані прояви свідомості, що знаходили вияв у мові, звичаях, ритуалах, культурі, релігії.

Романтизм був реакцією на раціоналізм доби Просвітництва, застиглих форм, схем і канонів класицизму. Визначальною рисою романтичної історіографії був, перш за все, історизм і тісно пов’язане з ним уявлення “про органічний”, тобто незалежний від свідомої волі окремих

людей, розвиток історичного процесу. Отже, основними прикметами романтичного світосприйняття вважають: релігійність, не через засвоєння догматів, а через почуття і містичний досвід; визнання переваги емоцій, зокрема станів екстазу та натхнення, над раціонально усталеними правилами; захоплення усім індивідуально-неповторним, незвичайним, екзотичним, таємничим; культ неординарної особистості [13, с.118].

Усі ці нові риси, внесені романтизмом в історіографію, по-різному відбивалися в творчості істориків різних країн й напрямів. У статті робимо спробу проаналізувати особливості впливу ідей романтизму на становлення історичної концепції англійського письменника, історика, філософа Томаса Карлейля (1795–1891). (Менш поширене, але більш правильним, вважають деякі, дослідники – Карлайль.)

Перша біографія Томаса Карлейля вийшла російською мовою в 1881 році [13], а в 1981 році в серії “ЖЗЛ” була опублікована книга відомого англійського письменника Дж. Саймонса “Карлейль” [8]. Книга написана в жанрі історичного портрету; автор намагався дати об’єктивний портрет видатного мислителя, під впливом якого розвивалась література і філософія всього ХІХ століття. В передмові до цього видання С. Белза зазначає, що Карлейль першим поставив питання про діалектику минулого і теперішнього, про відмінності між культурою і цивілізацією, про цінності справжні й надумані; проблеми, які хвилюють нас сьогодні [1].

Видатний російський історик М. Карєєв в 1890 році в фундаментальному дослідженні “Сущность исторического процесса и роль личности в истории” окремий розділ присвячує порівняльній характеристиці світоглядних доктрин Т. Карлейля і Л. Толстого, а в 1923 році була опублікована ще одна праця вченого – “Томас Карлейль. Его жизнь, его личность, его произведения, его идеи” [4].

Особливості англійського романтизму в цілому і постать Томаса Карлейля, зокрема висвітлені сучасними вітчизняними дослідниками в працях, що висвітлюють проблеми історіографії всесвітньої історії [2; 9; 13]. Аналіз філософських поглядів англійського дослідника здійснений у виданнях з історії філософії та філософських словниках [11; 12].

Праця, з якою перш за все асоціюється ім’я Томаса Карлейля, – це “Французька революція. Історія”, видана в 1837 році, вперше опублікована в російському перекладі в 1907 році й перевидана до 200-річчя Революції. Як зазначає відомий дослідник проблематики Революції, доктор історичних наук, професор В. Г. Сіроткін: “... це не стільки систематичний виклад французької революції, скільки бесіди з читачами про тих, хто творив історію. В цьому сенсі, його книга – і історія, і роман. Сказане не означає, що він не був знайомий з джерелами; ... працюючи над книгою він перевернув гори документів в бібліотеці британського музею в Лондоні, обклався ящиками літератури в себе вдома, вів бесіди з ветеранами Революції” [10, с. 560]. Карлейль ставить в центр свого дослідження особистості. Згідно світоглядної концепції автора, історія – це біографія видатних людей, вона є продуктом їх діяльності. Дослідник малює колоритні портрети діячів різних політичних таборів: Мірабо, Лафайєта, Дантона, Галейрана.

У розділі “Герор в порядку денному” Томас Карлейль намагається розібратися в причинах масового терору, його проявах, наслідках; звертає увагу на відсутність правового захисту громадян після видання “Закону про підозрілих”, співчуває жертвам з різних політичних таборів. Карлейль засуджує французьку революцію і революцію взагалі, але як дослідник закликає вивчати її, описувати страждання і надії народу, його героїзм і самопожертву. На його думку, герой повинен убезпечити суспільство від революції: “поки людина залишається посередністю – Кромвелі й Наполеони завжди будуть неминучим завершенням санкюлотизму. Всяку революцію задумують романтики, здійснюють фанатики, а користуються її плодами останні негідники, поки суспільство не виявить в собі “істинних героїв”” [9, с. 126; 17].

Розробляючи свою концепцію особистостей – героїв, від яких залежить прогрес людства, Т. Карлейль написав цілу серію статей, нарисів, есе, які ввійшли у фундаментальну працю “Про героїв, культ героїв, і героїчне в історії”, присвячених відомим історичним постатям: “Герой як божество. Один: язичництво, скандинавська міфологія”, “Герой як пророк. Магомет: іслам”, “Герой як поет. Данте. Шекспір”, “Герой як пастир. Лютер: реформація. Нокс: пуританізм”, “Герой як вождь. Кромвель. Наполеон”, а також історію життя Фрідріха II Пруського, Олівера

Кромвеля, Фрідріха Шиллера, Йоганна Гете. Саме ці праці викликали найбільші суперечки в суспільстві. Карлейль виразив в них свій погляд на роль особистостей в історії людства: “Велика людина – джерело життєвого світла. Це світло, що освічує темряву, що сяє як дар неба, джерело природної оригінальної істини, мужності, героїчного благородства. Великі люди були вождями людства, ... творцями всього того, до чого прагнула вся маса людей; все зроблене в цілому світі, по суті є зовнішній матеріальний наслідок, практична реалізація і втілення думок, що належали великим людям, посланим в цей світ” [20].

Ряд істориків висловлюють суперечливу, на наш погляд, точку зору, згідно якої погляди Карлейля вплинули на формування фашистської ідеології. Так професор Чарльз Саролі в 1938 році написав статтю “Чи був Карлейль першим нацистом?”, в якій намагався стверджувально відповідати на це питання: “... філософія нацизму, теорія диктатури були сформульовані сто років назад великим шотландцем свого часу – Карлейлем, самим авторитетним з політичних пророків”. Відомий історик Мануель Саркісянц в роботі “Англійські коріння” німецького фашизму” присвятив цій проблемі окремий розділ “Томас Карлейль і божественні фельдфебелі інструктори по шикунанню для найбільш англійців” [19]. Слід зауважити, що “герой за Карлейлем – це людина перш за все високоморальна. В своїх лекціях він пояснював, що “моральні”, “духовні” і “діяльні” начала нероздільні.

Крім пророків, вождів і “духовних пасторів”, Карлейль вважав героями письменників і поетів. Їх призначення він бачив в тому, щоб “зробити істину більш зрозумілою для звичайних людей” і розмежування на героїв і негероїв здійснювалось дослідником не за соціальною, а за духовною ознакою. Сам він “пуританин за своїми переконаннями ні разу, ні при яких обставинах не сказав жодного слова, яке суперечило його переконанню, він залишився пуританином в своєму житті”, – пише дослідник творчості Карлейля В. Яковенко [16].

Заслужують на увагу етичні погляди Т. Карлейля. В збірці бесід під назвою “Етика життя” він висуває ідею праці як “порятунку” людини. “Праця – покликання людини на землі. Обставини так складаються, що настане час, коли людині, позбавленій роботи неможливо буде з’явитися в межах нашої сонячної системи і тому прийдеться шукати іншу, ліниву планету” [19]. Мислитель задумується над проблемою сенсу життя, віри і безвір’я, смерті і безсмертя: “життя кожної людини можна порівняти з річкою, початок якої розуміли всі. Подальший її біг та її призначення тільки один всевидящий може визначити. Чи зіллється вона із сусідніми річками, збільшуючи їх об’єм, чи прийме їх до себе? Чи залишиться вона нікому невідомою річкою ... чи з неї утвориться новий Дунай і Рейн? Ми цього не знаємо, нам відомо лише одне: що шлях її лежить в Великий Океан, і води її існують і не можуть бути знищені, і не можуть бути надовго затримані” [18].

Свої погляди письменник викладав блискучим літературним стилем в тій формі, яку вважав найкращою в даний час: історичне дослідження, інтелектуальний роман, нарис, есе, бесіда. Але перш за все Карлейль – мислитель. Його думки, погляди, міркування, його концепція історичного розвитку мала величезний вплив на політичну та інтелектуальну еліту Європи та Америки XIX ст. Він був другом і натхненником Ч. Діккенса, його вплив відчували Л. Толстой та О. Герцен. “Война и мир” та “Былое и думы” несуть в собі сліди вивчення Карлейля [1, с. 14]. Герцен познайомився з Карлейлем в 1853 році в Лондоні. Він побачив в ньому “людину таланту величезного, але занадто парадоксального”. Особливо помітно він вплинув на американську філософію і американську критику, зокрема на Емерсона, Торо, Лонгрелло [1, с. 15] Ф. Енгельс наголошував, що впродовж багатьох років Карлейль вивчав соціальне становище Англії, – “серед освічених людей своєї країни він єдиний, хто займався цим питанням” [1, с. 16].

Жоден з англійських мислителів-сучасників так не стимулював думку, як це робив Карлейль, його популярність була дуже великою. В 1866 році Карлейлю запропонували почесне місце ректора Единбургського університету, крім цього місця він ніколи не займав ніякої посади, все життя залишаючись тільки літератором. Попередником Карлейля на посаді ректора був Вільям Гладстон. На нових виборах ректора суперником Карлейля був лідер консерваторів Б. Дізраель і тому, коли були оголошені результати голосування: Томас Карлейль – 657, Б. Дізраель – 310, вони були сприйняті як символ тріумфу політичного ідеалізму над практицизмом Дізраеля [8, с. 22]. Цей факт свідчив про особливу роль Томаса Карлайля в своїй

вікторіанській епосі [8, с. 23].

Далеко не всі сучасники розділяли погляди англійського мислителя, але байдужим він не залишав нікого, – навпаки, – його праці стимулювали дискусії, обговорення, народжували нові ідеї. Порівняльний аналіз поглядів двох великих мислителів Томаса Карлейля та Льва Толстого здійснив видатний російський історик М. Кареев. Він зазначав: “серед авторів, що писали про роль особистості в історії є два знаменитих письменника, що стоять на двох діаметрально протилежних точках зору: кожний з них може розглядатися, як представник крайніх поглядів, причому погляд одного є повне заперечення іншого” [3, с. 27]. Дослідник приходив до висновку, що теорію Карлейля треба розглядати, як останню появу в історичній філософії того “культу героїв”, взірці якого ми бачимо в народному епосі.

Історична концепція Т. Карлейля визначала передбачення і перспективи розвитку європейського суспільства. “Прийде час, – писав Карлейль, – коли сам Наполеон буде краще відомий своїми законами, ніж своїми битвами, а перемога при Ватерлоо виявиться менш значною подією, ніж відкриття інституту механіки” [8, с. 132]. Однозначно він висловлював думку, що досі володіє людьми – про те, що механіка духу важливіша для сучасного суспільства, ніж навіть стрімке зростання сил, викликаних машинним виробництвом. Карлейль вітав промислову революцію, але доводив, що вона потребує перебудови суспільства.

Жоден мислитель-сучасник так не “будив” суспільну думку і не спонукав до роздумів як Карлейль. Він залишив нащадкам тридцять томів дослідницьких і публіцистичних праць. Спадщина Т. Карлейля була розвинута істориками позитивістами та неоромантиками в другій половині XIX століття.

Список використаних джерел

1. *Бэлза С.* Томас Карлейль, его прозрения и ошибки // Саймонс Дж. Карлейль / Пер. с англ. и коммент. Е. Сквайрс. Прелисл. С. Бэлзы. – М.: Мол. Гвардия, 1981. – 288 с. 2. *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Університет ім. І. Франка, 1999. – 227 с. 3. *Кареев Н.* Сущность исторического процесса и роль личности в истории / Н. Кареев. – СПб. [б.и.], 1890. – 608 с. 4. *Кареев Н.* Томас Карлейль. Его жизнь, его личность, его произведения, его идеи / Н. Кареев. – СПб. [б.и.], 1923. 5. *Карлейль Т.* Французская революция. История / Пер. с англ. Ю. В. Дубровина и Е. А. Мельниковой (ч. 1). – М.: Мысль, 1991. – 575 с. 6. *Карлейль Т.* Этика жизни. Трудиться и не унывать / Пер. Е. Синерукой. – СПб, 1906. 7. *Рыбакин А. И.* Словарь английских личных имен: 4000 имен / А. И. Рыбакин. – 2 изд. Исп. и доп. – М., Рус. яз., 1983. – 223 с. 8. *Саймонс Дж.* Карлейль / Пер. с англ. и коммент. Е. Сквайрс. Предисл. С. Бэлзы. – М.: Мол. Гвардия, 1981. – 288 с. 9. *Святець Ю. Я.* Історіографія всесвітньої історії: Курс лекцій / Ю. А. Святець, Р. В. Топка. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 291 с. 10. *Сироткин В. Г.* Послесловие Томас Карлейль и его труд “Французская революция. История” // Карлейль Т. Французская революция. История / Пер. с англ. Ю. В. Дубровина и Е. А. Мельниковой (ч. 1). – М.: Мысль, 1991. – 575 с. 11. *Татаркевич Вл.* Історія філософії. Філософія нового часу до 1930 року / Пер. з пол. Я. Саноцький, О. Гірний. – Львів: Свічадо, 1999. – 352 с. 12. *Философский словарь* / Под ред. И. Т. Фролова. – М.: Изд-во Республика, 2001. – 719 с. 13. *Яковенко Н.* Вступ до історії. – Критика / Н. Яковенко. – Київ, 2007. – 375 с. 14. http://gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Karl/ 15. http://az.lib.ru/k/karlejl_x_t/text_0020.shtml 16. http://az.lib.ru/j/jakowenko_w_i/text_0020.shtml 17. <http://vikent.ru/author/100/> 18. <http://vikent.ru/enc/2425/> 19. https://ru.wikipedia.org/wiki/Томас_Карлейль 20. <http://www.marsexx.ru/lit/karlel-geroi.html>

Инна Боровская

ВЛИЯНИЕ ИДЕЙ РОМАНТИЗМА НА ИСТОРИЧЕСКУЮ КОНЦЕПЦИЮ Т. КАРЛЕЙЛЯ (1795–1881)

В статье анализируются особенности влияния идей романтизма на развитие английской историографии первой половины XIX века, на примере творческого наследия выдающегося историка, философа, писателя Томаса Карлейля (1795–1881).

Ключевые слова: виги, героїзація, концепція, революція, романтизм, терор, тори, філософія.

Inna Borovska

INFLUENCE OF ROMANTICISM IDEAS ON THOMAS CARLYLE'S HISTORICAL CONCEPT (1795–1881)

In this article analysis of influence of romanticism ideas on formation and development of English historiography of first half of XIX century is done by the example of creative inheritance of famous historian, philosopher, English writer – Thomas Carlyle.

Key words: Concept, culture, hero, philosophy, religiousness, revolution, romanticism, terror, Tory, Whigs.